

Н. Котляр

ДІЯЛЬНІСТЬ НАУКОВИХ УСТАНОВ КРИМУ у 1918-1941 рр.

Крим, як унікальний історична і природна пам'ятка, завжди притягував до себе увагу учених різних спеціальностей. Античні та середньовічні руїни є свідками не лише численних історичних подій, пов'язаних з життям на терені півострова численних етнічних груп і народностей у давні часи, але й трагічних подій нового і новітнього часу. Крим – безцінний регіон для дослідників-археологів, істориків, етнографів, релігієзнавців тощо. В цьому сенсі вивчення діяльності вчених та наукових установ регіону становлять значний інтерес та актуальність для історії вітчизняної науки.

Унікальні природні пам'ятки півострова сприяють проведенню тут дослідження учених-натуралістів, а багата історична минувшина – істориків, археологів, етнографів та краєзнавців. До найбільш значних наукових установ, створених у Криму в XIX – початку XX століть можна віднести наступні: Керченський історико-археологічний музей і музей краєзнавства, заснований у 1826 р.; Севастопольську біологічну станцію, створену в 1872 р.; Сімферопольську ветеринарну дослідну станцію, відкриту в 1890 р.; Херсонський археологічний музей, заснованої на місці розкопок у 1892 р.; Симеїзька філія Пулковської обсерваторії, відкритий на Південному березі в 1908 р.; Кримська зональна дослідна станція плодово-ягідного господарства – 1913 р.; науково-дослідний інститут ім. Сеченова, створений у Севастополі у 1914 р.¹ У 1914 р. також було створено Карадагську біологічну станцію. Одним з найвизначніших кримських науковців був вчений-ботанік Х.Х. Стевен, який у 1912 році у селі Никита заснував сад, що став всесвітньо-відомим центром по акліматизації, розведенню і селекції рослин. Послідовникам Х.Х. Стевена удалося не тільки реалізувати, але й розвинути ідеї засновника саду. Ці й інші наукові організації діяли на півострові під час першої світової та громадянської воєн, на момент остаточного встановлення радянської влади у 1920 р. *Завданням* даного дослідження є простежити ситуацію у науковій сфері півострова після встановлення радянської влади та ті значимі зміни, які відбулися в організаційній структурі науково-дослідних робіт у 1920-1930-ті рр.

Ця проблематика підіймалася у загальних працях та спеціальних дослідженнях, присвячених розвитку науки та культури Криму, Кримської АРСР², проте більш конкретного аналізу саме цього періоду у науковій літературі поки немає.

Перші роки радянської влади стали періодом випробувань, що випали на долю учених півострова. Крах економіки, голод 1921-1923 років, червоний терор, ідеологізація життя суспільства, - ці й інші події та процеси стали причиною застою й ускладнень у роботі наукових установ, що діяли в цей час.

У роки громадянської війни на території Криму опинилися сотні талановитих учених, професорів і академіків, що раніше працювали в різних наукових і навчальних закладах Росії й України. У часи 1918-1920 рр. вони здійснили серйозний позитивний вплив не лише на становлення системи освіти Криму, але й на розвиток наукових досліджень. На усіх факультетах Таврійського університету у Сімферополі діяли наукові кружки. В ці роки вченими-істориками Криму були врятовані від загибелі найцінніші документи, що зберігалися в різних відомствах півострова. Зміни режимів, що часто відбувалися, призводили до ліквідації документації попередніх владних установ, знищення безцінних документів, що зберігалися у відомчих архівах цих організацій. В ситуації політично-військової нестабільності було дуже важко забезпечити збереження культурно-історичних цінностей. Так загинули архіви 7-го армійського корпусу, Севастопольського градоначальника³. В одному із сімферопольських магазинів у документи Карасубазарського міського поліцейського управління за 1823-1907 р. загорталася ковбаса й оселедці⁴. На ринку продавався по 2 карбованці за фунт Сімферопольський поліцейський архів. Німецькі інтервенти, що залишили Крим у листопаді 1918 р., вивезли матеріали архіву Чорноморського флоту, що відносяться до подій першої світової війни⁵.

З ініціативи професорів Таврійського університету 22 травня 1919 р. наркомат освіти Кримської Радянської Соціалістичної Республіки затвердив представлений професором університету Б.Д.Грековим проект організації в Сімферополі Таврійського центрального архіву. У перший склад службовців архіву увійшли: завідувач Б.Д.Греков, старший архіваріус і управитель справ доцент А.І.Маркевич, архіваріуси – професор Г.В.Вернадський і приват-доцент М.Л.Ернст, помічники архіваріуса – колишній світовий суддя Сімферополя В.М.Марков і колишній комісар з

селянських справ м. Радома В.Г.Честилін, друкарка А.М.Факторовська. Офіційне відкриття архіву відбулося 13 червня 1919 року⁶.

Економічні, політичні й ідеологічні причини змусили залишити Крим на початку 1920-х років багатьох видатних учених на чолі з В.І.Вернадським. Безперечно, що цим кримській науці було завдано серйозного удару. Наукові установи, відкриті на півострові у ХІХ столітті перебували в критичному стані через відсутність фінансування. Показовим є той факт, що в 20-і роки в Криму було відкрито лише кілька нових наукових установ. Так після епідемії тифу, що спалахнула у Криму в 1920 р., від якого загинули тисячі людей, у тому числі і перший ректор Таврійського університету Р.І.Гельвіг, у Сімферополі було створено Кримський науково-дослідний інститут епідеміології, мікробіології, у якому до середини 30-х років працювало 55 співробітників, у тому числі 15 наукових співробітників і 40 чоловік молодшого наукового і допоміжного персоналу⁷.

У 1923 р., після ліквідації жіночого Косьмодаміанівського монастиря на його території був утворений Кримський державний заповідник, у якому працювало 4 науковці і 19 допоміжних працівників. У 1924 р. в Тельманівському районі було відкрито селекційну дослідну станцію. У 1926 р. в м. Саки була створена Кримська науково-дослідна соляна станція, що підкорялася соляній лабораторії Академії Наук. У 1927 р. була відкрита Кримська філія Всесоюзного інституту тютюнової і махоркової промисловості і деякі інші.

Інтенсифікувався цей процес у 1930-ті роки, коли на півострові було відкрито близько 20 нових наукових і науково-дослідних установ. Це було пов'язано як з активізацією фінансування наукових досліджень з боку держави, так і з необхідністю впровадження нових технологій у промисловості й інших сферах виробництва. Значно активізували свою роботу наукові центри створені в Криму раніше.

На 1933 р. в Криму нараховувалося 48 наукових установ, у тому числі 19 науково-дослідних інститутів і філій і 15 наукових станцій⁸.

Особливе місце серед них продовжував займати निकитський ботанічний сад, що розробляв питання акліматизації і селекції рослин, прикладної ботаніки і техніки переробки рослинних продуктів. З 1928 по 1938 роки в саду було випробувано понад тисячу видів і сортів нових рослин. В ці роки господарствам криму було передано 233 нових виду культур⁹.

Флодова колекція саду була доведена до 1900 сортів. Господарствам півострова було продано 113 тисяч черешків плодoвих культур. Фонд різних гібридів, що зберігалися в саду наприкінці 30-х років склав близько 10 тисяч одиниць¹⁰.

Співробітники саду разом із представниками інших наукових організацій Криму займалися розробкою методів боротьби зі шкідниками сільськогосподарських культур, зокрема з яблуневою плодожеркою, вишневою мухою і плодовими кліщами.

Поряд з Никитським ботанічним садом у Криму діяли близько 15 науково-дослідних установ, дослідно-селекційних станцій і досвідчених господарств, що вивчала питання зернового, плодово-ягідного господарства, тютюництва, ефіромасличних культур, тваринництва, вівчарства, агролісомеліорації і т.д.¹¹

У сфері охорони здоров'я Криму було відкрито кілька науково-дослідних інститутів, зокрема: інститут охорони материнства і дитинства, клініко-онкологічний інститут, інститут мікробіології і санітарії, державний інститут медичної кліматології і кліматотерапії туберкульозу, біокліматична станція і т.ін. Однак провідним медичним науковим центром у ці роки був севастопольський інститут фізичних методів лікування в області фізіотерапії.

У севастопольському інституті ім. Сєченова щорічно лікувалося більш 3 тисяч чоловік. При інституті було організовано два нічних санаторії. Результати методів лікування севастопольських учених виявилися досить ефективними і були поширені на інші санаторії країни. Лікарям цього санаторію удалося розробити методи хірургічного лікування туберкульозу легенів, грязелікування і т.д. У Симеїзі, на базі санаторію "Червоний маяк" були розроблені методи лікування бронхіальної астми. У Криму в 30-і роки розгорнулося активне будівництво санаторіїв, у яких використовувалися різні наукові методи лікування різних захворювань. Поступово Крим ставав не лише місцем відпочинку, але і місцем лікування, за ним закріпилася назва всесоюзної здравниці. До 1940 р. Тут розташовувалося 165 санаторіїв і будинків відпочинку наркомату охорони здоров'я СРСР і ВЦРПС, що мали 28 258 ліжок (проти 1,5 тисяч у 1913 році і 7,4 тисяч у 1928 р.). Щорічно в Криму поправляло здоров'я близько 210 тисяч чоловік¹².

Одним із кращих санаторіїв по лікувальній роботі був кліматологічний санаторій "Долосси", у якому за 12 років, з 1928 по 1940 рр. Лікувалося 25 тисяч чоловік, хворих туберкульозом.

До 1938 р. Ялтинський інститут кліматології і кліматотерапії

став спеціалізуватися на лікуванні туберкульозу. Напередодні війни хірургічна клініка, очолювана заслуженим лікарем РРФСР д.п.Мухін, щорічно робив до 600 операцій. Співробітниками інституту було видано 5 томів колективних монографій і близько 500 наукових праць¹³.

Центром грязелікування стало м. Саки. У 1940 р. на курорті було 1300 ліжок. В передвоєнні роки курорт працював цілорічно і щороку обслуговував до 8,5 тисяч хворих у рік¹⁴.

Серйозні результати в наукових дослідженнях в області біології й океанографії азовського і чорного морів були досягнуті співробітниками севастопольської біологічної станції ім. А.О.Ковалевського. Вивчаючи флору і фауну чорного моря, кримські учені В.М.Нікітін, М.В.Морозова-Водяницька, В.А.Водяницький і інші довели, що рибні запаси чорного моря не менш багаті, чим у Середземному та Каспійському морях. Вченими інституту були сконструйовані нові глибоководні засоби лову риби. За допомогою цих пристроїв у 1940 р. Був розпочатий вилов кошовної морської породи риб – піламіды¹⁵. У 1930 р. В Севастополі при інституті був відкритий перший у країні акваріум і музей морської флори і фауни, що і сьогодні є однією з визначних пам'яток Севастополя.

Неподалік від Симеїзу, у Качивелі, продовжувала свою роботу чорноморська гідрофізична станція академії наук СРСР. Ця станція виконувала військові замовлення і, поряд із севастопольською морською обсерваторією, вела систематичне вивчення фізичного стану чорного моря.

У 30-і роки численні відкриття були зроблені вченими симеїзького відділення пулковської обсерваторії. Симеїзька обсерваторія була обладнана найбільшим в СРСР 100 сантиметровим рефлектором, за допомогою якого було відкрито багато малих планет і визначено спектри багатьох зірок.

Найбільш визначними вченими Криму 1920-1930-х років були: у сфері медицини – професори А.Е.Щербаков і П.В.Ізергін, що розробляли методи фізичного лікування, кліматотерапії туберкульозу і бактеріології; у сфері флори і фауни криму – професори І.І.Пузанова та В.М.Нікітіна; у сфері садівництва і виноградарства – професор В.А.Колесникова. Значні успіхи були досягнуті в астрономії під керівництвом академіка Г.А.Шейніна.

У 1927 р. Був складений довідник "Краєзнавчі установи СРСР", за даними якого у Криму діяло 36 краєзнавчих організацій. Другим у цьому списку було зазначено "таврійське товариство історії, археології й етнографії", що було спадкоємицею знаної

таврійської ученої архівної комісії (ТУАК), що внесла у к. XIX та першій половині XX ст. Неоціненний внесок у вивчення історії Криму.

ТУАК було створена в 1887 р. Групою кримських дослідників, як громадська організація, покликана вивчати і пропагувати історичне минуле Криму. Матеріали засідань ТУАК були видані і сьогодні для нас вони є цінними документами, що не втратили своєї актуальності. З 1887 по 1917 рр. Відбулося 222 засідання ТУАК. На засіданнях було заслухано й обговорено сотні доповідей, більшість з яких було опубліковано в 57 томах “Известиях таврической ученой архивной комиссии”.

Учені Криму, що працювали у ТУАК, не тільки вивчали історичне минуле, але і брали безпосередню участь у його порятунку. У 1919 р. з ініціативи членів ТУАК було врятовано архіви установ Криму і створений архів, про що ми вже згадували. Роки революційних потрясінь, громадянської війни й іноземної інтервенції наклали свій відбиток на стан архівної справи в Криму. Багато колишніх архівів державних, станових, суспільних установ виявилися закритими, а штат службовців розпущеним, що не могло не позначитися на стані збереження документів, що їм належали. Справи ліквідованого Таврійського губернського жандармського управління, перевезені спочатку до будинку губернського правління, були розкидані в різних кімнатах, і навіть у швейцарській¹⁶. Багато паперів і карток валялося біля собору Олександра Невського і губернської земської управи і підбиралися перехожими.

22 квітня 1917 р. ТУАК через газети “Єднання”, “Таврические губернские ведомости”, “Южные ведомости” і листівки поширила відозву до місцевого населення з проханням “...берегти історичні і художні пам’ятки, як ось: древні будинки, руїни храмів, фортець і міст..., так само як книги, рукописи, архіви, як казенні, суспільні, волосні, так і частки...”¹⁷

У роки громадянської війни голова ТУАК А.І.Маркевич неодноразово піднімав питання створення архіву. Однак тільки лише в 1919 р., за підтримкою уряду СРСР це питання було вирішено. Про це мова вже йшла вище. Завідувачем Центрархіву був призначений Б.Д.Греков, що був заступником голови ТУАК.

У 1923 р. Таврійська учена архівна комісія була перейменована в ТТІАЕ – Таврійське товариство історії, археології й етнографії. До 1930 р. ТУАК – ТТІАЕ очолював А.І.Маркевич, якого у 1930 р. обрали членом-кореспондентом АН СРСР. З квітня 1930 р. ТТІАЕ

очолив археолог М.Л.Ернст. У 1927 р. членами ТТІАЕ було понад 150 чоловік. У 1918 – 1931 рр. членами ТУАК – ТТІАЕ були Д.В.Айналов, О.А.Акчокракли, А.Л.Бертье–Делагард, Г.А.Бонч-Осмоловский, У.А.Боданинский, В.І.Вернадский, Г.В.Вернадский, Б.Д.Греков, І.Ю.Крачковский, Ф.І.Шміт та інші¹⁸.

У жовтні 1922 р. з ініціативи групи відомих учених і суспільних діячів було створено Російське товариство з вивчення Криму (РТЗВК), статут якого був затверджений у травні 1923 р. Першим головою РТЗВК був обраний М.І.Тезяков. До складу правління організації увійшли академік А.П.Павлов, професори А.С.Башкиров, В.А.Городцов, Б.Ф.Добринін, В.А.Обручев та інші. Активну участь у створенні РТЗВК брав міністр охорони здоров'я М.А.Семашко, обраний почесним членом товариства. Відділення РТЗВК були створені в 12 містах Криму, у Москві та Ленінграді.

У 1926 р. товариство було перейменовано на Товариство з вивчення Криму (ТЗВК). Навесні 1927 р. в Сімферополі відбувся з'їзд організації. У 1925-1929 рр. суспільство стало видавати часопис "Крим". Усього було видано 10 номерів журналу, у яких виходили статті з історії, археології, географії та інших галузей кримознавства.

У 1929–1931 рр. у СРСР почалися гоніння у відношенні краєзнавчих організацій. Багато краєзнавців було репресовано. Ліквідовано було й Товариство з вивчення Криму і Таврійське товариство історії, археології й етнографії¹⁹.

Значну роль у науковій роботі Криму відіграли вищі навчальні заклади, яких у Криму до середини 30-х років нараховувалося п'ять: Кримський сільськогосподарський інститут, у якому навчалося 402 студента; Сімферопольська вища комуністична сільськогосподарська школа – 643 студента; Кримський педагогічний інститут – 585 студентів; педінститут – 148 чоловік; Кримський вчительський інститут – 87 чоловік і Кримський медичний інститут, у якому навчалося 933 чоловік. Усього у вузах Криму навчалося 2798 чоловік²⁰.

На цей час у переліку вузів Криму був відсутній згаданий нами вище Таврійський університет, заснований у 1918 р. видатними вченими, які опинилися на півострові внаслідок початку громадянської війни. Унікальною і навіть трагічною є доля цього найстаршого вузу Криму. Зникнення його з культурного полюси Криму і поява замість нього декількох самостійних вузів пов'язані з інтригами партійних і радянських працівників у відношенні цього навчального закладу.

Уперше питання про створення в Криму вищого навчального закладу був підняте у 1916 р. групою земських діячів на чолі із С.С.Кримом, визначним громадським діячем краю. Надалі ініціативу зі створення в Криму вищого навчального закладу перехопила Ялтинская міська дума. З подачі її членів у 1917 р. в колишньому царському палаці в Лівадії було створено філію Київського університету. У травні 1918 р. на постійну роботу до Криму з Київського університету були відряджені професори Р.І.Гельвіг, С.М.Богданов і Л.С.Кордиш та ін. 28 червня 1918 року відбулося перше засідання вченої ради Таврійського університету²¹.

Однак робота університету в Ялті зривалася німецькими окупаційними військами, що зайняли приміщення, виділені ялтинською владою. Це стало основною причиною переїзду університету до Сімферополя.

30 серпня 1918 р. Кримський крайовий уряд на чолі з генералом М.Сулькевичем прийняв рішення про створення в Сімферополі Таврійського університету в складі 5 факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного, медичного й агрономічного факультетів. Ректором університету був обраний професор Р.І.Гельвіг, котрий провів величезну роботу із формування професорсько-викладацького складу. Урочисте відкриття Таврійського університету відбулося 14 жовтня 1918 р. У 1918-1919 рр. в штаті університету нараховувалося більше 40 професорів і доцентів. На фізико-математичному факультеті, крім Р.І.Гельвіга лекції читали академіки М.І.Андрусов, В.І.Палладин, В.А.Обручев. На історико-філологічному факультеті працювали А.М.Деревицький, Б.Д.Греков, Г.В.Вернадський²².

У 1919–1920 рр. в університеті навчалася більше 3000 чоловік. У добу громадянської війни найбільш активну допомогу університету робили крайові уряди М.Сулькевича, С.С.Крима і генерала Врангеля. Найбільш стабільно в роки громадянської війни університет працював у добу другого крайового уряду, що очолювався С.С.Кримом. Багато витрат університету в ці роки погашалися за рахунок скарбниці уряду. У 1918–1919 рр. до Криму з центральних регіонів Росії й України прибутку багато відомих учених, що складали цвіт науки університету. Незважаючи на матеріальних труднощі, в університеті працювали математичне, медичне, історико-філологічне й інші наукові товариства. Таврійський університет одержував численні закордонні журнали, що допомагали в науковій праці. 10-14 січня 1919 р. у Севастополі професорами університету був проведений науковий з'їзд, у

якому взяли участь академіки В.А.Обручев і Н.І.Андрусов. Уряди М.Сулькевича і С.Крима не втручалися в навчальну і наукову діяльність вузу, надавши йому автономію в цих питаннях. Відсутність цензури дозволили цьому навчальному закладу вже в перший рік свого існування здобути важливі успіхи у своєму становленні як наукової та освітньої інституції.

Встановлення в квітні 1919 р. радянської влади внесло корективи в діяльність вузу. На півострові вибухнула інфляція, у діяльності університету виникли фінансові проблеми. Відбувся розкол і в самому колективі викладачів і студентів, частина з яких стала активно співробітничати з радянською владою. Так, приват-доцент університету Я.І.Френкель став заступником завідувача відділом народного утворення П.І.Новицького. У травні 1919 р. на засіданні історико-філологічного факультету було прийняте рішення про створення Східного відділення університету, на якому було вирішено організувати групи по трьох спеціальностях: тюрко-татарської, вірмено-грузинської й арабско-сірійської філології. Для викладання на Східному відділенні планувалося створити 5 нових кафедр: арабської, сірійської і тюрко-татарської філології, мусульманського законодавства й етнографії Близького Схід. У зв'язку з ліквідацією владою юридичного факультету в Севастополі професурою університету був створений "Соціально-юридичний інститут".

У зв'язку з нестачею приміщень у Сімферополі органи радянської влади запропонували ректору розосередити факультети університету в різних містах Криму, або перенести його до Севастополю. 10 червня 1919 р. було прийняте рішення про перейменування університету в Кримський університет і переведенні його в Севастополь. Однак це плани не реалізувалися тому, що 18 червня 1919 р. Крим був зайнятий військами генерала А.Денікіна. Були арештовані лідери народної освіти радянської республіки П.І.Новицький і Я.І.Френкель. Однак на прохання професорського складу університету вони були відпущені на волю. У 1919 р. в університет поступило бл. тисячі людей, половину з яких складали жінки²³.

У 1919 р. з ініціативи професора історії Київського університету М.В. Довнар-Запольського за підтримкою професури Таврійського університету у Керчі був створений приватний "Боспорський університет"²⁴.

Наприкінці 1919 - початку 1920 рр. на роботу до Таврійського університету приїхала велика група відомих учених, у тому числі

й академік В.І.Вернадський, який прибув до Криму у березні 1920 р. Восени 1920 р. на навчання до університету було прийнято нових студентів, серед яких був і І.В.Курчатов.

19 вересня 1920 р. від тифу помер перший ректор університету Р.І.Гельвіг. 28 вересня 1920 р. новим ректором був обраний академік В.І.Вернадський. У перші дні після повернення в Крим Червоної армії діяльність університету значно погіршилася. У квартирах багатьох співробітників університету були проведені обшуки і вилучені домашні речі. Так була пограбована квартира декана фізико-математичного факультету М.І.Кузнєцова. Військові частини зайняли багато навчальних приміщень, розташованих в колишньому шпиталі, духовній семінарії й інших місцях міста. 24 листопада була пограбована біологічна станція університету, розташована у 5 кілометрах від Сімферополя. Ректор університету неодноразово звертався до Кримревкому із проханням відгородити університет, студентів і квартири викладачів від насильства.

У листопаді 1920 р. відбулася I Всеросійська нарада партробітників з питань народної освіти, на якому була поставлена задача "політичного завоювання" вищої школи: "вищу школу політично завоювати, тобто, по-перше, забезпечити революційний напрямок її діяльності, а, по-друге, політично виховати всіх минаючих через школу студентів, по-третє, використовувати вищу школу для створення можливо більшої кількості фахівців, що вийшли з пролетаріату"²⁵.

У грудні 1920 року РКП(б) узяв курс на корінне ламання вищої освіти. У 1921 р. і в РСФСР і Україні були ліквідовані майже всі університети. Протягом 1923-1925 рр. Таврійський університет разом із науковими товариствами та іншими структурними підрозділами, пройшовши низку адміністративних колізій, розділювався на декілька вузів: педагогічний інститут, медичний, сільськогосподарський... Це спричинило від'їзд провідних учених, які перед тим, серед негараздів громадянської війни, згуртувалися довкола цього навчального закладу.

Таким чином, проаналізувавши стан наукової діяльності у Криму в 1920-1930-ті роки можна зробити висновки про те, що у перші роки радянської влади система наукових установ півострова через виразні економічні труднощі, а також надмірну ідеологізацію наукової й освітньої сфери, брутальну реорганізацію системи вищої освіти втратила значну частину вчених, що перебували на півострові з часу громадянської війни. Помітна активізація наукових досліджень на півострові відбулася на початку 30-х

років, коли більш активно розгорнули свою діяльність не лише існуючі установи, але й були створені нові організації. Наукові установи Криму надавали серйозну допомогу промисловості, сільському господарству й охороні здоров'я півострова в рішенні багатьох поставлених перед ними питань. Проте плідність результатів наукової роботи напряду залежала від спрямованості досліджень в сенсі близькості чи віддаленості від гуманітарних (тобто ідеологічних) проблем. Якщо природничі та медичні дослідження могли розвиватися більш-менш вільно, то історія та краєзнавство підпали під дію репресивних заходів, які зруйнували ті академічні та громадські структури, що опікувалися дослідженням минулого регіону ще з XIX ст.

-
- ¹ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – С. 291-303.
 - ² Десять лет Советского Крыма (1920–1930 гг.). – Крымгосиздат, 1930. Советскому Крыму 20 лет. – Симферополь: Крымиздат, 1940; Очерки по истории Крыма. Крым в период социалистического строительства (1921-1941 гг.) – Ч. 3. – Симферополь: “Крым”, 1964; Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990; Дементьев Н.Е., Господаренко Н.М. Крымский университет в 1921-1925 годах. // Культура народов Причерноморья. - № 4. – С 65-79; Загородских Ф.С., Зайцев В.Л., Секиринский С.А. История Крымского педагогического института им. М.В.Фрунзе. – Симферополь, 1960.
 - ³ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі - ДААРК). – Ф. Р. 999. – Спр. І. – Арк. 125. “Постановления Совета министров и Крымского Краевого правительства”. – Арк. 11.
 - ⁴ ДААРК. – Ф. Р. 2235. – Оп. І. – Спр. 55. “Прошения о выдаче иностранно-падданными свидетельств на право приобретения недвижимости в Таврической губернии” – Арк. 12.
 - ⁵ Протокол заседания Таврической ученой архивной комиссии 15 ноября 1918 г. // Приложение к № 57 ИТУАК. – Симферополь, 1920. – С. 30.
 - ⁶ ДААРК. – Ф. Р. 2235. – Оп. 1. – Спр. 25. “Постановления правительства КССР”. – Арк. 12 зв.
 - ⁷ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – С. 299
 - ⁸ ДААРК. – ф. Р.652.– Оп. 15. – Спр. 567. “Материалы заседаний СНК Крыма” – л. 91-93, 95.
 - ⁹ Очерки по истории Крыма. Крым в период социалистического строительства (1921-1941 гг.) – ч. 3. – Симферополь: “Крым”, 1964. – С.196.
 - ¹⁰ Красный крым. – 11 октября. – 1938.

-
- ¹¹ Очерки по истории Крыма. Крым в период социалистического строительства (1921-1941 гг.) – Ч. 3. – Симферополь: из-во “Крым”, 1964. – С. 197.
- ¹² ДААРК. – Ф. Р. 652. – Оп. 15. – Спр. 530. “Протоколы заседаний СНК”. – Арк. 98.
- ¹³ Советскому Крыму 20 лет. – Симферополь: Крымиздат, 1940. – С. 227.
- ¹⁴ Очерки по истории Крыма. Крым в период социалистического строительства (1921-1941 гг.) – ч. 3. – Симферополь: “Крым”, 1964. – С. 198.
- ¹⁵ ДААРК. – Ф. Р. 1168. – Оп. 1. – Спр. 4. “Материалы деятельности исполнительных органов КССР”. – Арк. 56 зв.
- ¹⁶ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – С. 126.
- ¹⁷ ДААРК. – Ф. Р. 1168. – Оп. 1. – Спр. 4. “Материалы деятельности исполнительных органов КССР”. – Арк. 56 зв.
- ¹⁸ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – С. 126.
- ¹⁹ Там само.
- ²⁰ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – С. 306 - 307.
- ²¹ ДААРК. – Р.21. “Опись книг и дел Таврического университета”. – Арк.1.
- ²² Очерки истории Симферопольского государственного университета. – Симферополь: Таврида, 1993. – С. 35-36.
- ²³ Известия Таврического университета. – Кн. 1. – С. 72-73.
- ²⁴ Очерки истории Симферопольского государственного университета. – Симферополь: Таврида, 1993. – С. 35-36.
- ²⁵ Дементьев Н.Е., Господаренко Н.М. Крымский университет в 1921-1925 годах. // Культура народов Причерноморья. - № 4. – С. 65-79.